Сценарію "Земля" фактично вже нема. Він зник у полум'ї Великої Вітчизняної війни разом з усім архівом автора. Те, що тут написане, є лише авторський спогад про сценарій і фільм, що ним був створений давно колись, в тридцятім ще році, напередодні становлення колгоспного ладу в нашій соціалістичній Вітчизні.

Автор

I

Не знаю, справді так воно було, чи то мені приснилось, чи, може, сни переплелись із спогадами і спогадами про спогади, — вже не пригадую. Пам'ятаю тільки, що дід був дуже старий і що скидався він на образ одного з богів, які охороняли й прикрашали нашу стару хату.

І куди, було, в садку не глянеш — десь поміж яблунь, груш, кущів порічок й аґрусу неодмінно біліла і його ясна борода.

І ще пам'ятаю: був гарний літній день, і все навколишнє здавалось прекрасним: сад, город, соняшники, й мак, і ниви за городом. А в саду, якраз коло погребні, під яблунею, серед яблук і груш, на білому стародавньому рядні, в білій сорочці, весь білий і прозорий від старості й доброти, лежав мій дід Семен, колишній чумак.

Років йому було сто чи, може, трохи й менше, але приємно чомусь думати, що саме сто, бо се було давно й красиво. І лежав він, немовби на картині, — теж красиво. Здавалось, він якось трохи ніби сяяв, а коли й не сяяв, то так видавалось, бо він посміхався, і була ще неділя і якесь-то свято.

Коло діда, на старому яблуневому пні, сидів його давній товариш і побратим Григорій, теж дуже старий, але через відсутність бороди позбавлений божественних рис чоловік. Бороди Григорій не носив, зате мав грізні прокурені вуса, що робили його схожим на якогось стародавнього воїна. Колись, дуже давно, розповідав нам дід, Григорій був найдужчим парубком на всю губернію. Ніде по степах від Чернігова й Конотопа до Ставрополя, Бердянська і Ясс, та й до самої навіть Москви, — містами, поміж якими розвозили вони на волах сіль і спирт щось років сорок, ніде ні разу не стрічали такого чоловіка. Був він не дуже балакучий і якийсь ніби потайний, але діда вірно любив і провідував його не менш трьох разів на рік. Одягався охайно, був незмінно пристойний і зосереджений і завжди про щось, здавалось нам, думав. Отак і зараз — посидів він біля товариша, помовчав і згодом спитав:

— Умираєш, Семене?

— Умираю, Грицьку, — тихо признався дід і, злегенька посміхнувшись, заплющив очі.

Надійшла мати і, відчувши, що діється під яблунею, замислилась.

— Так... Ну, вмирай, — сказав Григорій і одвернувся. У траві серед яблук-падалок сиділо одне наше дитинча, яке зовсім ще не розуміло життя. Тримаючи в руках яблуко, воно вперто намагалось вкусити його двома своїми першими зубками, але яблуко було чимале, а ротика на нього дитині ще не ставало.

— Помирай, Семене, — сказав Григорій, — та вже, як помреш, подай мені знак з того світу, де ти там будеш — в раю чи в пеклі — і як тобі там.

— Добре, Грицьку, — пообіцяв дід, лаштуючись в останнє чумакування. — Якщо можна буде, неодмінно сповіщу, — приснюсь або привиджусь якось, — лагідно обмірковував він нехитромудрий спосіб потойбічних зносин.

Але оскільки дід не слабував ні на яку хворобу, він не помер відразу. Навпаки, без усякої сторонньої допомоги він ще легенько підвівся, сів і оглядівся навколо. Від хатини підходили до нього син Опанас і онуки, Василь і Орися, з полумиском грушок.

— Може б, з'їсти чогось? — вголос подумав дід, оглядаючи свій рід, і, коли Орися піднесла йому полумисок з грушами, взяв одну, обтер об рукав білої сорочки й почав їсти. Це була його улюблена червонобока "дуля", та, мабуть, з'їв уже він всі свої грушки до одної, бо тільки пожував її трохи за звичкою, аж тут серце почало спинятись, і він це зрозумів: відклав грушку набік, опорядив бороду й сорочку, глянув ще раз на всіх, склав руки на грудях і, проказавши з усмішкою:

— Ну, прощайте, вмираю, — тихенько ліг і вмер.

Отут, мабуть, і починається кінокартина, хоч, власне, і далі нічого особливого начебто й не сталось.

Дідова смерть не викликала ані найменшого зрушення в навколишньому світі — не загримів ні грім у хмарах, ні зловісні блискавки не розкраяли неба врочистим спалахом, ні бурі не повивертали з корінням могутніх дубів.

На полудневому небі так, як і було, — ні хмаринки. Тиша навколо. Десь тільки яблуко бухнуло м'яко в траву — та й усе. Навіть соняшник ніде не похилився. Весь ясний соняшниковий світ стояв нерухомо, наче хор вродливих дітей, що втупили у

височінь свої радісні обличчя. А над обличчями тихо снували покинуті дідом золоті бджоли.

З дідовим родом теж нічого особливого не сталось. Усе склалось якось так до ладу, що близькі, дивившись на нього, не впали ні в скорботу, ні в розпач. Тільки дивне хвилювання на якусь мить пойняло серця нащадків і відчуття врочистої таємниці буття — немовби всі вони раптом торкнулися безмежності часу і його гармонійних законів. До того ж і дід хоч і помер, проте не захотів розлучитися з усмішкою, і вона й тепер тихо сяяла на його обличчі. Треба сказати, він і за життя не мав героїчних рис.

— Грушки любив, — з сумовитою посмішкою промовив до Орисі її старший брат сількор Василь і знову глянув на діда. Виконавши все, що було йому призначено, предок лежав під яблунею, склавши на грудях поверх сорочки старі свої мозолі.

Все, що тут написано, в кінокартину, звичайно, не входило, та навряд чи воно там і потрібне. Писалося ж це в ім'я доброго звичаю і з поваги до свого роду, а в деякій мірі на пораду артистам.

Артист, який являтиме людству незначну дідову персону, повинен, проте, мати ряд особистих достойностей, без яких жодні мистецькі хитромудрощі не поможуть йому зберегти усмішку після смерті. Артисти, певно, вже догадуються, що дід був людина проста й малописьменна, але це не завадило йому разом з Григорієм відіграти в XIX столітті неабияку роль у справі науки й освіти українського народу. По дорозі з Москви до Чорного моря вони добру треть століття перевозили на своїх волах книги з Москви до Харківського університету, про що не раз згадувалось за чаркою в саду.

— Е-е! Не будь нас з Григорієм, ніхто б тої науки в Харкові й не нюхав. Скільки ми тих книжок поперевозили за тридцять з чимсь літ! Там з самих палітурок можна б три тищі пар черевиків пошить.

— Еге, — озивався товариш, — хтось їх там тепер та читає. А вже як прочитає всі, сам чорт його тоді не обдурить.

Артист мав бути невисокий на зріст, але й не малий, широкий у плечах, сіроокий, з високим ясним чолом і тою усмішкою, яку так приємно тепер згадувати. І щоб умів також цей артист орудувати косою, вилами, ціпом або зробити хату чи змайструвати воза без єдиного шматочка заліза, — одне слово, зробити всяку корисну річ спритно й весело. І щоб не боявся ні дощу, ні снігу, ні далекої дороги, ані щось важке нести на плечах. На війні, якщо артиста буде призвано, щоб не лінувався ходити в атаки й контратаки чи в розвідку та вмів не їсти по три-чотири дні, не втрачаючи сили духу. Щоб охоче копав бліндажі або витягав з багнюки гармату чи десь чужий автомобіль. Щоб умів розмовляти приязно не тільки з начальством чи з простими людьми, а й з конем, телятами, з сонцем у небі і навіть травами на землі. Тоді це буде вилитий дід. Коли ж не пощастить знайти такого артиста і зображатиме його підтоптаний п'яничка або хвалько, який в Загальній ситуації підпав якось під нагородження і зразу ж задер ніс, якщо буде це артист, для якого світ існує лише остільки, оскільки він обертається навколо його особи, — тоді не нарікайте на небіжчика — винувате мистецтво.

Так от приблизно пригадується мені тиха кончина мого предка, що сталась улітку 1930 року під яблунею в садку, огородженому його ж руками акуратним тином.

Якщо справді все описане для фільму не підійде, тоді краще зорову частину кінокартини почнемо з пісні:

Котилася ясна зоря з неба

Та й упала додолу...

Навряд чи десь по інших країнах співають так гарно й голосисте, як у нас на Україні. Пишеться це не з бажання виставити себе перед світом у перебільшено вигідному світлі, а в ім'я реалізму, з чим усі, хто співає, згодяться одностайно. Саме з цією піснею ми з Василем, моїм героєм, повертали було з роботи. А що є на світі більш радісного й приємнішого, ніж добра робота? Що може бути миліше, як по довгому дню косовиці повертати на заході сонця з веселого лугу додому? Тіло в тебе так приємно мліє, тиша в душі, і тобі ще неповних дев'ятнадцять років, і ти почуваєш, що й "вона" з грабельками десь поруч з тобою, а під босими ногами і в тебе, і в неї тепла земля, укочена колесами, втоптана копитами, вкрита м'яким, як пух, теплим пилом чи ніжною грязюкою, що так приємно лоскоче між пальцями. І слова самі співаються:

Гуляй, гуляй, молода дівчино,

Я проведу додому!..

Ідеш отак у доброму косарському товаристві і бачиш, ідучи, й вечірнє небо, і ясну зорю, і її з грабельками на округлому дівочому плечі.

Ідеш, і слухаєш, і чуєш рідну землю, що годує тебе не тільки хлібом і медом, а й думками, піснями і звичаями, і не тільки годує й ростить, а й прийме колись до свого материнського лона, як прийняла прадідів своїх і діда під яблунею.

Але не будемо 'обтяжувати сюжет навіть дорогими серцю вставними сценами і рушимо швидше за плином подій, бо вони, здається, вже розпочались.

II

За дідовим тином крешуть блискавиці. За дідовим тином буря дуби вивертає з корінням, грім розпанахує тишу. Чути плач і одчайдушні вигуки.

Це Архип Білоконь рве на собі сорочку, хапається за кучеряву голову. Розпач душить Білоконя й ненависть така, аж хата стугонить і сіни.

Жінка, три дочки, баба — все тужить-голосить. Виють пси. Навіть коні, чуючи лихе, хропуть і басують у стайні.

Кому погрожує Білоконь, скрегочучи зубами край вікна?

І два сусіди чи брати, і старий панотець Герасим — чого їм треба в Білоконевій хаті?

Звідки цей страх?

Що трапилось?

Отак живе собі село мало не споконвіку, притулившись десь попід горою край тихої затоки, працює, плодиться, оре-сіє, годує хлібом світ, співає, сміється, плаче, помирає — тихо, немовби в озері. Зате вже як скоїться щось, то вже таке, що й не вигадаєш, і в сні не виспиться, і ніде в світі не натрапиш, і не збагнеш відразу — що воно, звідки, чому й до чого. Довго потім гудуть — не вгавають балачки очевидців, спогади свідків, перекази старих брехунів, і вже не добрать тоді — так воно

було чи не так і чи було справді, чи тільки примарилось Архипові Білоконю.

Ні, не примарилось. Прийшло воно і є. Нова сила речей постала з революційного ладу з такою незаперечністю, як світ постає з світу. Жовтнева соціалістична революція наближалась до села з прапором колективізації.

Тільки не зрозуміти цього Архипові Білоконю, поки й не повезуть його, лихого й темного поборника земельного шмата, в інші краї, поки не замовкне він навіки десь і не лишиться на землі не те що звання його — сліду не лишиться.

Недаром у дворі так тужать пси свою собачу тугу. І сум стоїть недаром. Рахунки на землі почали зводити по Марксу за століття.

Тяжко Архипові Білоконю! Чи ж він не трудився? Ой, аж у горлі пересохло з ненависті! Сьогодні в сотий раз прокляв він владу й лад, і врожаї, і землю, і навіть дощ, якого закляв не поливати колгоспних нив.

Коли б він міг убити сількора Василя, повісити чи задушити! Коли б душа покинула його, коли б упав він трупом серед двору, а вся родина голосила б над його лихою долею, то навіть мертвий трясся б він і проклинав з того світу.

— Годі голосити! Ви-и!

Грюкнув кулак по столу — підстрибнув хліб і ніж на півaршина. Створилась тиша, як перед вибухом бомби.

— Читайте далі, батюшко, — простогнав Білоконь, прикипівши великими темними очима до газети в руках отця Герасима.

Вичитує батюшка з газети відхідну всім ворогам колгоспного нового життя й зокрема йому:

"...Архипові Білоконю, який підриває колгоспний лад, приховує насіння, нищить поголів'я худоби..."

Знову верескнули жінки на чотири скрипки. Затулив лице руками Білоконь, потім раптом вхопив сокиру і метнувся в сіни. Родина за ним. Куди?.. І сам не тямить. Йому здається, що біжить він рубати голову сількорові Василю, який стоїть, можливо, біля небіжчика діда. Ось він підбіг до нього, хапає за горло, заміряється сокирою. Повисли на сокирищі жінка й дочки.

— Пустіть!

Не пускають. Вбігає молодший Білоконь — Хома — і теж не пускає. І не сількора держить Білоконь Архип за груди, а власного коня в стайні.

— Не дам! Пустіть мене! Порубаю!

Басують коні в Білоконевій стайні, і тужать иси.

Батько сількора Василя, середняк Опанас Трубенко, був людиною неквапливою. Ніколи на своїм віку нікуди він не поспішив і не зрадив своєї вдачі й по цей день. В колгосп він також не поспішав, хоч давненько вже збирався. До того ж, здавалось йому, і побічних причин, щоб не вступати, було чимало, — то те, то се, то старий батько помер, то начебто

вступив уже був двічі або тричі, так знов якось випав — не так записали, чи що. А втім, хто-зна, може, ще й так обійдеться, — важка справа.

— Вже як його бути, й сам не знаю, — признався він якось своїй жінці Одарці, коли не було поблизу дітей. — Недаром нас середняками дражнять, — коли на одне вухо слухаєш правління артілі й Василя, а в друге наче сам нечистий нашіптує: "Не йди, не йди, не йди..."

— Ой, правда, — зітхнула жінка.

— Як змінився світ.

Куди не гляну, куди не обернусь, чую: все міняється. Навіть хата наша й та вже не та. Примічаєш? Наче не зовсім і наша, хоча і наша. Неначе стіни в ній розсілись і стріху вітром .зірвало й понесло... і видно стало все... так видно й моторошно... Щезла тиша. Отак, як Дніпро не потече назад, Одарко, не потече й життя. Що було, те минуло...

Опанас замовк. Жінка дивилась на нього здивовано — ніколи він так багато не говорив. Подумавши трохи, Опанас зітхнув:

— Може, вступимо, як ти гадаєш?.. У колгосп. І Василеві приємно... Бо й люди вже гомонять: син сількор, людей до колективу підбиває, а батько з матір'ю вдома.

— Ну, що ж, — погодилась Одарка, щоб тут-таки свою згоду замінити побічною малесенькою, як їй здавалося, незгодою. — Давай. Тільки я так собі постановила: самі вступаймо, а волики й корівка щоб удома...

Опанас не перечив. На підставі нескладного життєвого досвіду він розумів, що сперечання ні до чого, крім зайвого галасу й неприємностей, не призводить, до того ж він, добра й лагідна людина, раз у раз жалував свою подругу: днями вони чекали на останню дитину.

Василь був щасливий. Батькове вирішення вступити в колгосп окрилило його. Правда, доведеться ще подолати наївні материні "умови", але загалом все так хороше й так мудро. Мине скількись часу, і самі вони, батько й мати, переконаються, як це гарно й розумно. Вчора в правлінні дивився він плани колгоспних земель. .Його чиста уява бачила в цих кресленнях немовби запланований зміст свого життя й, можливо, слави. Здавалось йому, що він уже не селюк, ні, він державний діяч Василь Трубенко. І село вже не темна нерухома маса, а клас.

— О батьку, тепер куркулям-глитаям кінець! А ще от нові машини одержимо. Коли б тільки одержати нам машини!..

Опанас Трубенко розумівся трохи на машинах — замолоду він років зо два батракував у Фальцфейна в Каховці й бачив там, як хліб збирають машинами. Тільки навіщо добувати все це мусить Василь? Нехай би інший хто поклопотався, чи ж мало добрих людей на селі? Та Василь стоїть вже перед батьком, готовий у дорогу. Потарабанив Опанас пальцями по столу:

— Може б, ти, Василю, не той, як його...

Не розуміє Василь батькової турботи. Наче й не чує. Він весь перебуває в своїх радощах і готовності до дії. Наполовину він уже відсутній.

— Одержимо машини, батьку, так відберем у куркульні всю землю, всю чисто!

Опанас глянув у вікно, жуючи скоринку:

— Так ото я й кажу, — може б, ти не теє... як його... Може, без тебе обійдеться?..

Замотав головою Василь і навіть засміявся. Образив той сміх Опанаса. Як-то можна сміятися з батька?

— Не треба тобі їхати. І так он все село сміється.

— Та не село, батьку, а куркулі та дурні, — відказав Василь.

— Он воно як! Он вже які речі можна батькам казати! Опанас аж з-за столу підвівся.

— Так, по-твоєму, я дурень?

— Ні, не дурень ви, тату, а просто постаріли, — сміливо відповів Василь, з посмішкою дивлячись батькові в очі.

Невідомо, що сказав би на це Опанас, бо тут двері раптом відчинились і до хати ступив секретар комсомольської організації, новий приятель Василів з району, — Чуприна чи Кравчина, — Опанас точно не пам'ятав. Називав він його просто "ячейка" і не те, щоб не любив, скоріше любив навіть, але здаля. А в хаті, зблизька, терпцю йому ставало не більше, як на півгодини, так гнітив його Чуприна чи Кравчина своєю галасливістю, сміхом і неймовірно швидкою й голосною балачкою.

— О, вже ячейку принесло. Опанас одвернувся й сів край вікна.

— Ну, розпочинай мітинг.

Перше ніж надати слово ораторові, признаємось вже до кінця: Опанас і в хаті любив оцього Чуприну чи Кравчину. Дарма що в нього рот аж по вуха і ластовиння на виду повне решето, зате до чого думки хороші, та й багато ж думок послав господь одній людині! Одне прикро: вчить, вражий син. Не соромиться ні молодості, ні чужої старості —— всіх повчає, кого тільки не стріне. Хлібом не годуй, — дай повчити! От натура! А вже делікатності — і не питай, а ще ж, напевно, й не призивався. "Не буду й обертатись, — скривився Опанас, — нехай собі розоряється, коли вже прийшов".

Про що саме точно говорив Опанасові Чуприна чи Кравчина, на жаль, ми нічого не можемо сказати на користь нашого кіномистецтва, бо це треба було чути. В цьому весь сенс. А без слів тільки видно, що рот у Кравчини не закривається, з очей аж іскри крешуть, в роті сто зубів, ластовиння палахкотить всіма переливами, і від усієї його жвавої постаті, від неслухняного рудого чуба, веселої усмішки, від багатющої міміки, з якою він умовляє Опанаса, як нерозумного підлітка, сміється з нього, любить його, дорікає, лає, — від усієї його неповторної динамічної юності віє таким невгамовним оптимізмом, що хата повеселішала вся, неначе щось в ній стелю підняло, і коли цей Чуприна чи Кравчина пішов-таки з Василем, грюкнувши за собою дверима й щось голосно доказуючи в сінях, надворі й на вулиці, Опанас обернувся і якось мрійно подумав уголос:

— Ну й хлопці ж, сукиного сина. Красота! Потім він підвівся і визирнув у вікно. Довго не міг Опанас забути цієї розмови. "Воно, звичайно, може, їхня правда. Мабуть-таки, їхня. Не ті часи. Тепер вже на волах далеко не заїдеш", — думав він, орючи на пар свою обмежену непишну нивку. Раптом від дороги долинув голос:

— Ну, батьку, я поїхав!

Опанас озирнувся: Василь. В товаристві таких, як сам, з Кравчиною, звичайно, на чолі, з торбинками за плечима. "Поїхали до столиці по трактори. От голови! А як ловко співають, не гірш, як ми було, ба навіть краще".

Опанас дивився їм услід. Ось вони зникли в ярку, і тільки пісня їх линула ще над полями:

Гуляй, гуляй, молода дівчино,

Я проведу додому... —

та телеграфні стовпи нескінченним струнким рядом тікали вдалину.

Тим часом дід Григорій, змастивши голову оливою з лампадки, пішов на кладовище до свого небіжчика-побратима. Колись, казали старі люди, наше кладовище було за селом, але з часом мертві, як і живі, поширили свої володіння, й тепер воно опинилось мало не в самому селі. В такому розташуванні кладовища було чимало вигод — тут небіжчики хоч і не почували себе майже як удома через відсутність у них будь-яких почуттів, в усякому разі, — і це можна сказати з певністю, — перебували, безумовно, вдома. Біля їх могил грались діти, в неділю сюди сходились на посиденьки баби. Старі люди казали, що в нашому селі й помирати не так страшно, як по інших селах. Нічого специфічного, врочистого, як-от гранітні чи мармурові пам'ятники, на-нашому кладовищі не було. На хрестах часом сушилась білизна або якась макітра чи глечик, і хрести були прості й геть чисто дерев'яні. Свіжий ясеновий хрест був і в діда Семена, бо він, як відомо, й за життя не любив заліза. Біля цього хреста й зупинився Григорій.

Хоч і була вже мова про те, що дід Григорій був небалакучий, але хочеться ще раз нагадати, що він таки справді був мовчазний. Особливо помітним стало це після його невдалого переселення на Далекий Схід у 1907 році.

Григорій дуже любив тишу. Почувши, що десь-то на Тихому океані є гуляща земля, і пригадавши далекі мандри за молодих літ, запріг він, не довго думавши, свого мишастого коня і мовчки рушив на Схід "своїм ходом" у супроводі жінки Харитини й собаки Султана, якого шанував за виняткову тактовність і нелюбов до гавкання. Всі свої собачі обов'язки Султан виконував мовчки. В дорогу Григорій набрав чимало всякого харчу і курива. Любив він покурити, причому смалив такий скажений тютюн, що зблизька його не витримувало ніщо живе. Його обминали кури, гуси, поросята. Собаки оббігали його городами, а невістка Галька ночувала в сінях, щоб не померти часом від дідового духу. Казали, що того дідового духу боялась навіть риба, й тому в нього погано клювало. Коли він ішов було на рибу повз нашу хату, над завулком довго ще потім висів у повітрі його важкий тютюновий слід.

Лише три істоти байдужі були до дідового диму: баба Харитина, кінь і Султан.

Для повноти картини слід ще додати, що наскільки дід Григорій, кінь і Султан полюбили тишу й мовчазність, настільки баба Харитина, навпаки, любила голосно клясти геть чисто все, що потрапляло їй на очі. Здавалось, що без прокльонів вона не могла прожити навіть годину. Вони ринули з її вуст безупинним потоком, як вірші в поета, з найменшого приводу. Прокльони були немовби творчістю її пристрасної й темної пристарілої душі.

Неважко уявити собі окрему кінокартину на дві серії про подорож діда Григорія до Великого, чи Тихого, океану в пошуках тиші, але, щоб не заплутатись у картинах, облишмо,

мабуть, ці дві серії і, скориставшись з прекрасного чудового літнього ранку, перенесімось відразу в Старі Млини.

Що то за шум учинивсь на базарі?

Куди так весело поспішає старомлинська базарна громада? Чи то не старий Григорій Товченик повернувся з Далекого Сходу?

Ви вгадали.

В'їхавши в базар після довгої відсутності, дід Григорій зразу привернув на себе увагу базарної громадськості. Не минуло й півгодини, як весь базар гув коло нього, наче рій бджіл навколо матки.

— Диви! Григорій повернувся!

— Звідкіля? Який?

— Товченик! З Зеленого Клину!

— З Зеленого Клину? І Харитина?

— І Харитина! Он вона.

— І Харитина, і кінь, і Султан?

— Той самий?

— Той. Здоров був, Григорію!

— Здрастуйте!

Справді, кінь і собака Султан були майже такі самісінькі, як тоді, коли вирушав Григорій на Зелений Клин.

І от, прочвалавши двадцять тисяч кілометрів по різних географічних довготах, спинились кінь з Султаном на тому ж майдані, звідки три з половиною роки тому рушили в похід до Тихого океану.

— Скільки ж це буде верстов? — запитав Григорія наш дід Семен, тоді ще живий.

— А хто їх там лічив, — стримано відповів мандрівник. — Там їх ніхто й не злічить.

— Кажуть, двадцять тисяч в обидва кінці?

— Та до чорта. Може, й двадцять набереться, хіба диво.

— Ну, гаразд, — допитували сусіди. — А чого ж ви повернулись з далеких країв?

— Жінці не понаравилось, — сказав Григорій, від чого весь базар мало не ліг зо сміху.

Наляканий гучним реготом, Султан шаснув під віз і почав лаяти базар обуреним гавкотом. Мишастий теж підвів голову й позадкував у голоблях. Один тільки Григорій не втратив душевної рівноваги. Поправивши наритники на кругосвітньому коні сибірським пужалном, він терпляче ждав, поки пересміються. Певно, він ще дещо хотів сказати на адресу своєї жінки, що сиділа в задку воза, як. гуска в гнізді, але тут підійшов директор місцевого музею краєзнавства, людина вчена і до всього цікава.

— З вашого, Григорію Тарасовичу, коня треба б негайно здерти шкуру, — промовив він авторитетно і глянув навколо. — Не смійтеся! Іменно зняти її, напхать соломою й виставити в музеї, бо це феноменальне явище.

— Я згоден, — відповів Григорій, добуваючи кисета з громобоєм. — Ну, тільки я б не з коня її здер і не з Султана, а з когось іншого, а от з кого саме, — це я вам скажу, як помиратиму.

— Рятуйте, люди добрі!—зарепетувала раптом Харитина. — Вбивати заміряється, щоб його побило святе причастя! Мати божа, царице небесна!..

— Отак цілу дорогу, — махнув рукою Григорій і замовк. Втративши всяку надію на тишу, він більше почав думати про божественне. А після смерті побратима Семена і зовсім перестав розмовляти.

От і Семенова могила. Ставши на коліна й озирнувшись, чи не дивиться хто, Григорій нахилився й припав вухом до землі. Довго прислухався він, спинивши подих, чи не подасть побратим якого знака, і, не діждавшись знака, запитав глухим голосом:

— Семене, де ти там?

І от — треба ж такої напасті! — з-за сусіднього горбка вигулькнуло (і як їх та земля держить!) два шестирічних шибеники й дзвінко в один голос:

— Здрастуйте, діду!

Григорій випроставсь і грізно насупив брови. Шибеники сховались. Тоді він знову схилився до могили, озирнувшися ще раз: "Що за оказія? Причулось чи провіщення яке?"

— Семене, де ти там, озовися? — спитав він ще раз, припавши до самої землі, але так і не почув відповіді.

— Здрастуйте, діду, — почулись дзвінкі дитячі голоси з-за куща калини біля сусідньої могилки. Григорій випростався — знову хлоп'ята.

— Здрастуйте! — вигукнуло одно з них втретє і швидко сховалось за кущ.

— Ідіть ви під три чорти, не дражніть мене! Вертитесь, нечистий вас носить! І тут мені немає від вас спокою!

Григорій розсердився і пішов додому, ні разу не оглянувшись, і не помітив, як на очах у одного з хлоп'ят показалися сльози і як воно побігло кудись з гірким дитячим смутком.

III

На мальовничому пагорку край села, звідки відкривається широкий краєвид Заріччя й степу, коло високого старого вітряка в неділю по обіді зійшлась сила народу.

Година стояла чудова.

На тлі блакитного неба сяє дівоче вбрання, вишите часом з таким бездоганним смаком, що не снився й принцесам, коли є ще такі десь по глухих закутках Європи.

Парубки зодягнуті теж неабияк. У Хоми Білоконя на грудях вишито цілий город. На вихрястій голові казна-як тримається картуз старого фасону — тугим колесом. Поряд Вовкогоненко Устим, задерши дурну голову, спритно кидає насіння в роззявлений товстогубий рот.

Всі дивляться в поле. Чутка пішла, що з станції, десь аж за тридцять кілометрів звідси, прийде своїм ходом трактор і що тоді не треба буде вже на полі ні коней, ні меж, — трактор не любить меж, — все стане іншим.

Чи ж може таке бути? Ніколи в світі!

Сивий Вовкогін Улас, дебелий як віл, стоїть з двома круторогими волами на скіфській могилі й вдивляється в степ, закам'янівши, як статуя минулої епохи. Аж ось натовп почав хвилюватись.

Першим, хто помітив той трактор у полі, був молодший син Опанаса семирічний Андрійко. Він сидів на високому тину в гурті собі подібних і, помітивши далеко за обрієм куряву над шляхом, дзвінко й радісно вигукнув:

— Їде!

— Їде, їде! — хором підхопила малеча. Вмить наче вітром змело її з тинів та стріх. Збиваючи куряву босими ногами й хвацько поганяючи своїх лозяних коней, помчали вони в поле. Дорослі й собі подалися вперед.

Хома Білоконь і Вовкогоненко збігли на скіфську могилу і повитягали шиї, аж роти роззявились — чи не торохтить-таки машина? Пильно вдивлявся вдалину й Василів батько Опанас Трубенко. Трактор чи не трактор? Було вже так одного разу, ще

за царя, що повиходили сюди ж таки люди зустрічати архієрея, що їхав освящати церкву, і шлях точнісінько ось так курів, а вийшло так, що ніякий не архієрей, а п'яний Григорій Сірик гнав панських коней, за що й продражнили його "Архиреєм", і так те прізвисько прилипло, що навіть революція не помогла. Вже не те що сусіди забули його справжнє прізвище, а й сам він преспокійно звав себе Архиреєм, а діти вже були Архирейченки.

Це був трактор. Зовсім новий, напористий, веселий трактор, керований Василем. Скільки кінських сил було в тракторі, не знав ні Василь, ні його товариші, але з того, як швидко й натхненно наближались вони до рідного села, як піт котився по запорошених обличчях і спинах і як вилискували зуби на веселих засмаглих обличчях, — почувалися в цьому тракторі не кінські сили, а такі, яким ще й назви не придумано. Це був чи не перший трактор-революціонер на широких просторах України.

І раптом — треба ж такої напасті! — трактор запахкав, заторохкотів, чмихнув парою з радіатора й став як укопаний.

Кінооператори, мерщій!

Апарати на плечі й у поле бігом!

Трактор не може спинитись на очах у народу! Вже дзвонять з області, чи прибув трактор. Вже відповіли — так, прибув у повній готовності при величезному напливі народу!

Що ж тепер робити? Василь давно вже помітив, що в радіаторі начебто бракує пробки, але, може, так воно й треба? Йому сором було за свою невпевненість, — адже інструктували його! А ще йому здавалось, що він її десь забув. "Ну, нічого, — думав він, — доїдемо якось на перший раз і так. Недалеко вже".

Але коли решткі води в радіаторі заклекотіли, як у самоварі, і з отвору забурхала гаряча пара, Василь зупинив машину.

— Василю, чого став? — занепокоїлись товариші, відчуваючи, що не все гаразд. — Кажи що-небудь, інформуй. Народ же дивиться. Ай-ай-ай! От так історія! Диви— біжать!

— Пробка загубилась, — признався Василь з неприхованою досадою. — Ось звідси, бачите? І куди вона поділась, нечистий її знає! Забули, мабуть, на заправці, або зумисне викрутив якийсь сучий син. Що ж його тепер? Провалюється ідейна справа.

Комсорг Чуприна чи Кравчина, знемагаючи з досади, сів серед шляху і почав люто хльоскати батогом по землі, немов караючи уявленого винуватця лихої пригоди. А тим часом винуватець, не уявний, а реальний, Іван Шумило, стояв тут-таки поруч і по-своєму переживав пригоду. Йому було так соромно, що він ладен був тричі провалитись крізь землю.

Мине скількись років, сам він стане славнозвісним трактористом. Портрети його друкуватимуть у столичних газетах. Журналісти писатимуть його біографію. Золоті Зірки, медалі прикрасять його широкі груди, — все може бути, але сьогоднішню сторінку своєї славної творчої біографії герой соціалістичних полів Іван Шумило до самої старості перегортатиме якнайшвидше або й зовсім проминатиме. Діставши з кишені пробку радіатора, він ніяково покрутив її в руках і несміло простяг Василеві.

— А цим не можна часом... закрутити?

— Та це ж вона і є! — скрикнув Василь.

— Що?

— Пробка! Де ти її взяв?

— Та воно ж залізо, а не пробка...

— Сам ти пробка!..

— Ну, тепер якраз сперечатись, — з жалем озвався Шумило. — Я, Василю... ти не гарячкуй, послухай, я думав, як краще... Спека, курява, нехай, думаю, вода вихолоджується.

— Ну, що ти верзеш, прямо комедія, їй-богу! — розлютився Чуприна чи Кравчина, через що кількість веснянок на його обличчі зразу потроїлась. — От поставлю на бюро цю пробку, і виженемо тебе к чортам з комсомолу на півроку. Хіба можна з такою роззявою, як ти, будувати соціалізм?!

— Та збудуємо, не лайся... Кричиш! — образився Шумило. — І без тебе досада бере на вбогий техмінімум. Василь узяв пробку. Він був сердитий до краю.

— Ну, а води тепер де я візьму? Без води ж розпаяється все... О! Гляньте! Онде діти біжать!

Всі були в розпачі. І тут Івана Шумила осяяв здогад... А чорт уже з ним! Хай Чемберлени й Уеллси десь у Лондоні й посміхаються з автора картини і його героїв. Зрештою, наше діло. Важно не дать посміятись куркулям Білоконям. А вони вже, напевно, десь там стоять на могилі, позадиравши голови, і вправляються в саркастичних дотепах...

— Давай, хлопці! — гукнув Василь.

Не будемо вдаватись в побутові подробиці фактів, бо самі факти виглядають так чи інакше залежно від того, куди їх

націлено. Коли на фронті вирішується доля перемоги, а з нею і доля народу, коли буває так, що кожухи кулеметів розжарюються, аж пашать, і нема води, а ворог насідає, — не має значення, звідки часом кулеметники добувають воду для кулеметів, — кожна секунда їх священна, і кожен рух їхнього тіла прекрасний.

— Готово?!

— Так!

— Загвинчуй пробку. Вперед!

От було весело. І вже хлопчаки примчали на лозинах, і батьки їх раділи, чи не дужче за хлопчаків, і от рвучко рушив похід уперед, а на околиці все село кинулось назустріч, і оточений веселим гомоном Василь з товаришами зупинив свій трактор на вигоні серед села.

Архип Білоконь, що пильно стежив за походом з вікна своєї хати, аж позеленів з туги.

— Пропали тепер всі до ноги. Ой-ой-ой, кінець! — Архип навіть захитався й, повернувши до панотця Герасима свою кудлату голову, пристрасно й розпачливо прошепотів: — Ось вона, погибель наша, дивіться!

Народ обступив машину з усіх боків, вже стерли порох з трактора й лемешів, вже прочитали вітчизняну марку.

— Істинна, фактична машина! — голосно сказав один з найстарших активістів колгоспу, великий прихильник інтелігентних слів Купріян Сорока, за прізвиськом Губернатор. Таке високе вуличне ім'я він дістав років сорок тому від своїх

земляків цілком несподівано. Викликаний повісткою до губернського суду в якійсь земельній справі якраз у суботу, побіг Купріян до Чернігова раннім-рано до схід сонця і ввечері повернувся додому, здійснивши, таким чином, денний пробіг у п'ятдесят кілометрів, чи по-тодішньому верстов.

— То що там тобі присудили? — питали сусіди.

— Помилка вийшла в губернії. Не те, кажуть, прізвище прописане в повістці. То-то я біжу та все думаю: ну на чорта я здався дурному тому губернаторові?

Постукавши пужалном по лемешах плуга. Губернатор ще раз висловив своє цілковите визнання важливості події й суворо оглянув присутніх.

Василь був щасливий. Скинувши картуза, він витер мокрий лоб і, прислухавшись до гомону, весело привітався з народом.

— Будьте здорові з машинами! Правильно сказав дід Губернатор! Це вже істина. Факт стався! — Василь поплескав долонею по гарячому металу трактора. — Тепер усе піде по-іншому. Вже тепер можемо сказати цілком певно: плакали межі на куркульських ланах!

— А ти дивись, щоб не заплакала часом твоя мати! — почувся грубий вигук з-під куркульської клуні. Василь озирнувся — Хома. Між Василем і Хомою стояло чимало народу. Помітивши Василів рух, натовп розступився, даючи йому дорогу. Тоді Василь зліз з трактора і поволі пішов до свого ворога.

Хома був трохи напідпитку, а може, хвилювання зробило його таким одвертим. Буйний чуб зухвало стирчав з-під козирка над каламутним оком. На мокрій губі висіла лузга з насіння. На

зріст куркуляка був такий, що Василь перед ним здавався підлітком.

— Повтори, що ти сказав. — Василь з посмішкою дивився на Хому, і в голосі його був спокій.

— Отак і сказав, — так само зухвало, хоч і не так впевнено відповів Хома.

— Ну що ж, побачимо!..

— А побачимо!

— Та з ким ти розмовляєш, Василю! Знайшов дурня розмовляти! — втрутився Губернатор і гнівно глянув на Хому. — То ж все одно, що з бугаєм говорити. В Сибір йому дорога, от пригадаєте моє слово!

Кругом засміялись. Хома трохи зблід і нахабно кахикнув: "Е-ххе-е!"

Куркуленко Устим Вовкогін розгублено глянув на свого приятеля. Чи він що знав, чи догадувався, тільки в його округлих темних очах промайнув тваринний страх.

Через декілька днів було якесь незначне церковне свято, якого від початку революції не святкувала добра половина села. По обіді Хома з церковним регентом ішов селом п'яний як ніч і, притопуючи лакованим чоботом, горлав на всю вулицю:

— Качайте мене, заплачу! Раптом з-за рогу з'явився Устим.

— Хомо-о! — гукнув він, задихаючись від довгого швидкого бігу. — Ой Хомо-о!.. Василь межі трактором... попереорював!..

Хома відразу витверезився, принишк. Три дні по тому ні до кого й словом не обізвався.

Принишкли разом з ним і всі противники колгоспу. Ревли тільки часом корови вночі. Тужили пси куркульські у кошарах тугу, і пахло самогоном з багатих хат і клунь, та гомоніли, що десь щось скреготіло зубами.

Трактор творив у полі нечувані діла. Спочатку за першою борозною бігцем бігли не тільки діти, а й дорослі і все правління колгоспу. Коли ж Василь пішов краяти споконвічні межі, коли, глибоко забираючи, переорав він за кілька днів величезний лан і клапті поля обернулись на єдину необмежену оксамитову ниву, — всі зупинились: одні в захваті, інші в мовчазному подиві, треті в самозаглибленому споглядданні. Багато великих речей відчули люди в собі і в новітньому світі.

— Що скажеш, Опанасе? — звернувся Губернатор до Опанаса, що орав свою непишну смугу. — Дивись, що твій Василь накоїв.

— Одне скажу, — Опанас припинив свою упряжку, — волів і коней на селі поменшає в сто раз, та й нашому брату доведеться тепер добре за розум узятись. Кінчилось наше напівконяче життя.

Коли ж Василь перейшов трактором рідну прадідівську межу, привітно кивнувши батькові і щось гукаючи йому на швидкому ходу, Опанас став і довго дивився вслід своєму синові.

І вперше здався він сам собі маленьким і немічним, що прожив серед вузеньких нивок жалюгідне й убоге життя, зовсім не те, яке треба. І сколихнулось у ньому глибоке бажання рушити кудись за сином, наздоганяти долю.

Поволі згасав червневий день. Смеркло. На синє небо повиходили зорі. Настала тиха українська ніч.

Попід білими хатами на лавочках і колодах, залиті дивним місячним світлом і зачаровані, піддавшись владі трепетних нічних дотиків, нерухомо сиділи дівчата з парубками, обравши одне одного, і, притулившись щокою до щоки, дивились широко розплющеними очима в срібносяйну небесну далечінь.

Розкинувши руки, спали чоловіки в клунях, сінях, на возах. Матерів уві сні душили домовики, і матері глухо стогнали крізь сон, важко повертаючись серед рожевих своїх дітей.

На подвір'ях і в кошарах ремигали лежма воли, підвівши голови й тримаючи місяць на нерухомих блискучих рогах.

На високому стовбурі старого в'яза у великім гнізді сплять чорногузи — він і вона.

Василь і Наталка стоять біля перелазу. Дослухаючись у невиразнім захваті до всього, що відбувалося в них, мовчки побрались вони за руки і широко відкритими очима вдивляються в навколишній надзвичайний світ: яблуні, верби, клуня, горшки на тину, старий в'яз — всі речі стали незнайомими, набравши зовсім іншого узагальненого нічнога вигляду і почавши жити якимсь окремим таємним життям.

Так звичайні слова, сполучені волею автора в урочисті ряди, обертаються часом в поеми, сповнені нового хвилюючого змісту.

— Яке дивне все, правда?

— Еге.

— А чого ти, Василю, одвертаєшся од мене вдень? — несміливо запитала Наталка.

— Аж і ти одвертаєшся. Правда ж, ти одвертаєшся?

— Так я сором'язлива. Мені чомусь удень буває соромно тебе.

— І мені.

— Правда?

— Їй-богу. А от увечері мене щось неначе так тягне до тебе, Наталю.

— І мене. Так тя-агне. Все думаю — коли б уже вечір... Цього вечора у Василя і Наталки, може, ще й не вистачило б сміливості обнятись, але тут у пригоді їм став споконвічний дівочий помічник — страх.

— Ой! Дивись! — стиха сказала ні з того ні з сього Наталка. — Ой! Бачиш?

Вмить опинившись в обіймах одне в одного й навіть самі того наче не помітивши, Василь з Наталкою почали вдивлятись у темряву.

— Як усе міняється вночі, — схвильовано сказала Наталка. — Верба, диви, і наче не верба. Там щось є! Ой...

— Нічого там нема. То тобі здалося.

— Ні. Є. Щось темне й волохате. Невже ти не бачиш? — Наталка ще дужче пригорнулась до Василя.

Василь почав придивлятись до химерного силуета старої верби, але не помічав ні таємничого, ні волохатого, нічого, крім хвилюючої Наталчиної близькості.

— Ой Васильку, щось лихе є в отих дуплавих вербах. І чому в кожнісінької верби неначе випечене якимсь вогнем серце? Що там коїлось? Вони мені і вдень, ті верби, страшнуваті.

Довго говорили вони про страшне, і обом їм такий приємний був цей нічний пухнастий супутник юності.

Потім вони порозходились. На прощання Василь пригорнув Наталчину голову до свого серця, і обличчя його набрало на диво серйозного, глибокого виразу.

Ось він іде по дорозі крізь місячну повінь. Легкий пил під ногами. Роса на траві. Коні пасуться. Ось їх слід у росі. Он їх спини вилискують. Щось промайнуло в тіні за мостом під вербою. Ні, нічого не майнуло. Тихо навколо й не тихо. Все сповнене особливих, нерозпізнаних звуків. Крізь далекі дівочі співи, що тихо бринять десь у сріблястому сяйві, здається, ніби чути, як росте трава, огірки, як десь у таємничій паркій тьмі довшає огудина гарбузів, чіпляючись вусами за тин, як наливаються червоним соком вишні, шаріють груші.

Пахне нічними квітами земля, пахне плодами, й листям, і медом соняшників, і медом тютюну, і медом гречки. Все довкола пахне, навіть пил на дорозі, навіть роса. Все росте, все рухається під синім покровом животворящої ночі, немов

поспішаючи швидше вирости за ніч, поки все спить, а рано, на сході сонця, вийдуть хазяйки з сіней умиватись, глянуть на розквітлі соняшники й маки, яких не торкнула ще перша бджола, і вигукнуть протяжно в зачудованні:

— Мати божа, що сталося в городі за ніч! Ось він іде сам-один між городів під зорями. Коні хропуть десь в кущах на леваді. Він глянув на мить і заплющив очі, усміхаючись на ходу. О мрії-мари!.. Коні захропли.

Але нащо так довго розписувати його? Навіть коли пройнятися до краю почуттям, що небо, й зорі, і вся земля, і роса належать йому, для чого так багато говорити про нього? А для того, що через три хвилини його буде вбито і всі плакатимуть за ним, що це останні його кроки.

Тільки не будем поспішати з розвитком сумної дії. Придивімось уважно до всіх його рис. йому тільки ще йде дев'ятнадцятий рік. Як виріс Василь за останнє літо! Шия зробилась крута і дебела, і заблищав хвилястий чуб. Міцні губи налились здоров'ям, пробиваються вуса. Співати почав басом. Здорові руки, ноги, дужі й спритні, і зовсім нечутна хода, неначе йшов він, не торкаючись землі, в повітрі над стежками, дорогами, над травами, — якщо хто розуміє таку ходу. Весь його юний світ перебував у такій гармонії і був так обернений до дії, що, здавалось, змахни він в певну мить руками, і можна полетіти з такою легкістю, з якою літаємо ми часом в нерозгаданих снах.

До дівчат на вулицю він виходив лише в присмерку. При сонячному світлі соромився навіть дивитись на них, особливо буденного дня. Тільки запашні вечори, яких ніде в світі, крім України, нема, відкривали йому зблизька дорогі дівочі очі.

І що тільки могло б вийти з такого комсомольця! Вкажіть йому дорогу, дайте науку, дайте техніку і тоді посилайте куди завгодно: в інженери, в капітани, в дипломатичні місії, артисти. Посилайте його тоді в битви через гори, моря, через полюс. Нема нічого в людській діяльності, де не справився б Василь, легко при цьому посміхаючись дідовою посмішкою.

"А чи не потанцювати мені? — подумав Василь, відчуваючи в тілі незвичайну легкість і радість духу. — Дай я трошки потанцюю, повчусь собі нищечком, отак-от, щоб ніхто не бачив... Е-е! Та я, здається, вже й танцюю. Давай так, та ось так, отакечки, так і так!.. "Од села до села танці та музики! Курку, яйця продала, куплю черевики!.." Слова байдуже які. Можна й старі поки що".

Василь і сам не помітив, як закурів шлях від гопака й пил зазолотів між тинів через усю вуличку. І від глухого тупоту його ніг і жагучого шепоту серед сонного безгоміння утворилась така тиша, і стільки злагоди розкрилось у всьому від землі до зірок, немовби ніколи, скільки світ існує й існуватиме, не мав і не матиме тут місця жоден злочин. Василь творив свій танець на сонних .вуличках не вперше. Коли він протанцьовував мимо чиєїсь лозяної клуні чи кошари, старі люди не раз прокидались і навіть, здавалось їм, бачили щось крізь щільну попліть, але, не бувши певні, що це не сон, казали другого дня: "Щось чи приснилось, чи примарилось уночі, нехай бог милує. Прокидаюсь — танцює на шляху, аж земля гуде! Щось, мабуть, неспроста провіщає".

Василь протанцював уже три вулички. Отак, певно, й народжувались народні танці. Не по танцкласах, не на паркетах виникли їх святкові рухи, а в тайних наказах жаги оволодіння, де вже не з волі скрипок чи труб, а за непорушним законом життя душа рветься у височінь, коли, підкоряючись внутрішній музиці поза всіма законами тяжіння, торжествуюче

тіло відривається від землі навстріч кращому, що несе в окремій людині безсмертна душа його народу.

Ніколи ще не танцював Василь з такою насолодою й радістю. Заклавши праву руку за голову, а ліву заклавши за спину, здавалось, не поступав — линув над селом у хмарці золотавої куряви, збитої могутніми ударами ніг, і довгий курний слід клуботів за ним над тихими завулками. Онде вже й хату видно... Постріл! І... нема Василя. Упав він просто з танцю на дорогу — в смерть. Легкий порох знявся над його трупом у місячному сяйві. Щось пробігло вдалині між верб. Захропли коні.

Як жаль, що в кіно не можна було промовляти! Німі були тоді ми ще, як діти. А час настав розповісти: хто і за що вбив Василя-комсомольця?

І ми ставили напис замість крику, аби читали люди. Тільки перед тим, як ставити напис, заворожували артиста-батька. Хай відречеться він від усіх життєвих дрібниць, хай думає всю ніч на самоті, начебто його дітей невинних постигла загибель. Вийшов тоді в поле вражений до краю артист і став на кургані, звідки розходились шляхи на всі сторони світу. В глибокій громадянській скорботі піднявся артист над німотою своєю, і голосніше від усяких слів загримів тоді напис з розкритих його уст зразу на всіх мовах:

...Гей неситі Білоконі,

Вовкогони люті,

Ви мого Василя вбили???

Нема відповіді. Тільки дроти телеграфні гудуть сумовито під вітром, розносять печаль по просторах. Постояв осиротілий

батько в полі, і хоч не було навколо ні безодень, ні гір, здавалось, голова його сягала неба і гнані вітром важкі хмари торкались серця: син-комсомолець лежав на столі.

Нема відповіді Опанасові Трубенку. Тоді він пішов у село. Вулиці села, як завжди, малолюдні. Стрів приятелів Хоми, мовчки відвернувся. Ось і сам Хома стоїть на подвір'ї. Краще б йому сховатись у хаті чи клуні. Не ховається Хома, боїться — раптом заваляться стіни, впаде стеля на голову? Він щулиться навіть посеред двору — чи не падає каміння з неба?

— Хомо, ти?

Мовчить Хома, не підводить очей. Тоді Опанас підійшов упритул.

— Василя, питаю, ти вбив?

— Ні, не я, — прошепотів Хома й пополотнів, навіть сірі очі заволокло якимсь каламутним туманом.

— Не ти?

— Не я.

Опанас подивився на Хому довгим допитливим поглядом і мовчки пішов.

Довго сидів Опанас біля труни забитого сина, нікого не помічаючи, не бачачи сліз, не чуючи жалібного плачу.

Увесь його нескладний світ потьмарився й потонув у скорботі. Спинилося все на світі, навіть час. Лише другого дня

прокинувся він від тяжкого заціпеніння й поволі підвівся, так, ніби зважився на щось. Подивився на свого Василя, сумно посміхнувся його чистій мерехтливій усмішці й почав озиратись, наче втомлений тяжким шляхом подорожній, що повернувся з далеких довгих мандрів.

З жальним подивом вдивляється мандрівник в найдорожчі місця серед рідних руїн і нічого вже не пізнає навколо: немовби ніколи не було й не буде на цьому попелищі ні сміху вже йому, ні веселощів.

Раптом навстіж розчинилися двері. На порозі хатини, на темному тлі сіней, біліша за сорочку, спинилась Наталя. Тільки Опанас її не помітив. Він помітив двері й, пригадавши, що треба йти, поволі вийшов.

Мовчки, без жодного крику дивилася покинута дівчина на свого милого, якого так соромилась удень, чекаючи на тихий вечір, на ясну зорю. Жах і пекуча туга затамували подих. Трохи розтулені губи посохли й застигли в такому неповторному зломі, немов опалила їх блискавка, вдаривши з неба. "Василю мій, Василю мій!"

Багато сліз проллється в гарячу подушку, багато стогонів, нікому не чутних, пролунає в самотині. Прокляття й ненависть до вбивць запалає в її незлобивій душі, та вже нічого не вернути, — все минає. Вже іншому суджено пригорнути й розрадити її колись. З іншим спізнає вона радощі життя, кохання й праці.

Припала Наталка до Уляни, Василевої сестри, і поникла, втративши на мить всю силу.

"Куди ж це я йду? А, пригадав..." Опанас рушив до отця Герасима, стиха розмовляючи про щось сам до себе.

Отець Герасим, без сумніву, сподівався на нього й щось відчував. Коли Опанас переступив поріг його старого дому, де тхнуло старістю і самотою, служитель культу зустрів його ні співчутливою жалістю, ні словами примирення з "волею Всевишнього". Німий переляк промайнув у старечих очах.

— Нема бога, батюшко... Нема, тобто, абсолютно... — сказав Опанас тихо, але й цього було досить, щоб заповнити громом дім священика. — Бо коли б він був хоч де-небудь, нехай не всемогутній і не зовсім благий, припустімо, навіть поганенький і не дуже розумний від старості літ... навіть такий не міг би допустити наглої загибелі мого сина. Підіть гляньте: на столі лежить, усміхається. Кому ця усмішка на смертних вустах, я вас питаю? Не нам же з вами і не нашій темноті нікчемній. Про щось же гарне він перед смертю думав. Що можете сказати ви мені? Кажіть, служителю вбогості людської!

Отець Герасим не обізвався й словом. Мовчки підняв він у збентеженні свої тремтячі руки до небесної порожнечі, куди тисячі літ марно линули духовні сили народу в вигляді молитов, сподівань і зітхань.

— Обставини життя й смерті велять мені оголосити й вас неіснуючим, — тихо прогримотів останні слова Опанас, слідом за чим, після недовгої тиші, жалісно рипнули двері. Отець Герасим озирнувся — пусто.

Коли Опанас з'явився в правлінні колгоспу, де обговорювали Василеву загибель, всі встали,

— Сталась подія... Драстуйте... Великої ваги. Розпадається наш древній хліборобський світ. — Опанас говорив повільно, обдумуючи й виважуючи зміст кожного слова. — Комусь потрібно було тайно вбити мого сина, — низький глухий голос Опанаса на мить затремтів. — По цій причині я відчуваю і можу вже посвідчити, що відтепер життя моє і нашого села безповоротно розчахнулось надвоє... На те, що було до загибелі і що почалося з тої миті, коли впав він мертвий на дорозі. І щоб не мав і думки вбивця потай навіть порадіти з свого ганебного злочину, ні сподіватись на мізерну одноосібну користь, прошу вас: коли вже загинув мій Василь за нове життя, поховайте його теж по-новому, щоб не попи та дяки за гріш про смерть виспівували жаль, а наші хлопці-комсомольці та дівчата... самі... з новими піснями про нове життя. Я хочу побороти печаль.

Опанас тяжко зітхнув. Слово "печаль" він вимовив майже пошепки.

Тоді голова колгоспу Максим Притуляк і секретар комсомольської організації Чуприна стали перед Опанасом і такими ж, з тої ж самої причини, глухими голосами тихо сказали:

— Добре, товаришу Опанасе. Коли вже так все склалось і на те ваша воля, поховаємо Василя самі. Категорично виключається участь попа, дяка, ані ладану, ні церковних співів. Нема примирення! Самі співатимемо принципово про нове життя і про живого Василя.

Чи треба далі нам наводити слова пісень чи докладно описувати співців і те невимовне, що сталось другого дня, коли, покритий по пояс червоним прапором, піднявся Василь на плечах товаришів в останній свій похід і коли рушило за ним село — старі й малі, всі дівчата й дівчатка з букетами квітів, всі жінки в білих хусточках з немовлятами на руках, всі

комсомольці з червоними бантами й усі чоловіки й діди з непокритими головами.

Неначе пробуджені від сну надзвичайністю того, що сподіялось, люди набули раптом немовби нового бачення світу, і ввесь смисл їхнього буття — всі труднощі, злигодні й героїчні події минулого, всі пристрасті сучасного, і завбачення, і передчуття своєї історичної долі, — все постало перед ними у величній небуденній єдності.

Пісні вливалися в процесію з усіх вулиць і вуличок безупинно, неначе потоки у велику ріку. Старі козацькі й чумацькі мотиви, і пісні праці, й кохання, і боротьби за волю, й нові комсомольські пісні, й "Інтернаціонал", і "Заповіт", і "Побратався сокіл з сизокрилим орлом — гей-гей, брате мій, товаришу мій!..", і знову "Смело мы в бой пойдем за власть Советов" — все поєдналось у єдиному громоголосому звучанні. Співці охоплювали піснями цілі віки свого життя. Урочисто грав духовий оркестр. В найскладніших звукових сплавах, у зіткненні мотивів, мідних, сурм, голосів, литавр і нових пісень народжувалась народна героїчна симфонія перемоги нового життя на землі.

Опанас ішов за домовиною, не зводячи очей з свого сина. Він не плакав і навіть, здавалось, посміхався й шепотів якісь слова, повертаючи іноді голову до співців якимсь невимовне болісним рухом. Дружини поруч нього не було. Підкоряючись могутньому наказу життя, вона відразу ж повернулась у хату ще від воріт: прийшов її час — родити.

Не було й Наталки. З пристрасним риданням металась вона в малій своїй літній хатині, б'ючись грудьми об стіни, розриваючи на собі одяг. Все протестувало в ній, все потопало в стражданні. А коли проносили милого зблизька і стіни

застугоніли від співу, вона впала на постіль у сутенному кутку майже непритомна.

...Ой устань же, сивий орле,

Вернися додому!

— Не вернуся, моя мила,

Горенько з тобою...

Архип Білоконь буквально прикипів до вікна. З вулиці здається він повішеним на стіні зображенням Каїна в старій потемнілій рамі. Рот роззявлений, волосся розкуйовдилось від спеки. Він не дихає. Він вперше до мозку кісток відчуває, що далі так жити неможливо. Що сподіялось у державі?! Розпадається клас. Сількор Василь Трубенко подолав смерть... Кинувся Архип у сіни до Хоми.

— Хомо!

Нема Хоми.

— Хомо-о!!!

Хома тікав, мов загнаний звірюка. Без картуза, в самій сорочці на випуск поверх штанів, як навіжений, гнав він полем, сам не знаючи куди.

Піт заливав очі, важкий подих вихоплювався з пересохлого горла. Раз у раз озирався він на всі боки, немовби навздогін йому бігли всі навколишні села. Які страхи шматували його темну душу — жах, лють, чи приреченість, а чи пекучий жаль на

себе за сподіяне, тільки став він раптом посеред квітучої гречки й відчайдушне гукнув у бік села:

— Я!.. Я вбив його!.. Вночі, коли все спало... А він ішов вулицею сам... і танцював!!!

І знову кинувся бігти — в один бік, потім у другий...

І раптом впав з розгону стрімголов додолу і шалено завертівся, неначе прагнучи вритися, вкрутитись в землю, як хробак.

А Василь... Коли несли його мимо садів, які він так любив, і мимо поля розквітлих соняшників, плоди й квіти майже торкались його чистого обличчя, і тут багато хто не міг витримать і плакав від нестерпного протиріччя й протесту. І тоді прості слова старої чумацької пісні:

Ой ревнули воли, степом ідучи,

Сльоза сльозу пробиває,

Та вже ж, милі браття,

Нашого товариша, гей, та й на світі немає, —

гримотіли, мов грім серед поля, а на них вже напливали хвилями "Землей владеть имеем право...", "Час розплати настав...", і "Воспрянет род людской...", і рокована дрож валторн.

В блакитній високості непомітно почали виникати хмарки. Вони росли і множились, перебуваючи в безупиннім змаганні й

мінливості. Деякі з них скидались на урочисті голови бородатих пророків, інші — на снігові гори, а, декотрі мчали вершниками на фантастичних подобах коней. А поперед небесного воїнства, розпростерши крила, осяяний промінням сонця, летів велетенський птах. Потім пророки, воїнство і птах об'єднались в одну чорну хмару, що заполонила небо аж по саме сонце. І коли Чуприна почав виголошувати над прахом Василя прощальну промову і руде волосся його розметалось і завихрилось від патетичних рухів, — зашуміли верби над його головою, загуркотів грім, і на запилену землю линув дощ — буйний та теплий.

Було щось невимовне радісне, життєдайне в цьому сонячному дощі, і всі це відчули. Він ніби змив всі рештки смутку і скорботи з людей. В кожній його краплині яскріло обіцяння торжества життя. Ніхто не тікав, не ховався від дощу, а діти підводили до нього свої смагляві мокрі личка й виспівували: "Дощику, дощику, перестань, поїдемо на баштан!.."

Омиті були сади, баштани, городи, поля. На чистих яблуках і сливах, укритих незайманою патиною, бриніли найчистіші дощові краплини, вилискуючи й перекочуючись з плоду на плід і падаючи на землю.

Від людського життя і навіть від життя цілих поколінь людей залишається на землі тільки прекрасне. Увесь рід Білоконів незабаром щез без сліду. Зате й по сей день живе в народі добра слава про Василя Трубенка. Утих лише смуток за ним і жаль, поступившись місцем вдячності.

Пригадують його легку ходу, його усмішку, любов до людей і все, що він умів робити весело й спритно. Пісню про нього склали. Тільки постарілий колгоспний бригадир Опанас ні-ні та й заридає в клуні уночі за своїм любим сином, шапкою затуляючи ридання, щоб не злякати солов'я на вишні.

Щебечуть солов'ї по молодих садках. Лине здалеку дівочий спів. Колгоспна земля квітне, як ніколи. Дід Григорій удостоївся тиші поряд свого побратима.

А Наталка знайшла щастя з іншим і з ним — утіху в праці й дітях.

1930-1952 рр.